

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Прието е в заключението да се направи обобщаване, нещо като сбит преразказ на цялото изследване. В случая съм затруднен поради обема и многопосочното разклоняване на това изследване. Съзнавам и риска да се синтезира в няколко страници, при това редица важни неща биха останали под линия. И освен другото, иска ми се да използвам заключението за няколко допълнителни акцента.

Демографската криза безспорно е *комплексен феномен*, следствие от системната трансформация и криза на обществото и държавата като цяло, породена е от кумулативното действие на множество обективни и субективни фактори.

Поради този характер на демографските и възпроизводствените процеси очевидно е нужна насрещна:

- системна координата, *многомерно и недогматично мислене*, ефективен комплексен аналитичен подход, многостранна и координирана практическа активност – с ясни и отстоявани продължително време цели за справяне с кризата, за постигане на равновесно възпроизводство на нацията, трудовите ресурси и българската нация;
- предпоставка за горното са *надеждни интердисциплинарни* изследвания и описания на демографската ситуация, на структурните и функционалните, на същностните тенденции и феномени на кризата и рисковете, на многостранните обществени проекции;
- *навременна, адекватна и ясна* държавна стратегия за забавяне и компенсиране на негативните демографски процеси и деформациите при възпроизводство на населението и нацията – с осигурени *ресурси и капацитет* за нейното изпълнение и постигане на конкретните ѝ задачи, етапи и цели;
- *ангажиране* не само на централните държавни органи и ведомства, но и на местните общински и селищни институции, както и на гражданските и неправителствените организации, на медиите и социалните медиатори, на публичните авторитети и интелигенцията в добре координирано партньорство;¹
- *обединяваща амбиция* в общата мисия да се нормализира възпроизводството на населението и нацията, да се съхрани и развие човешкия капитал на

---

¹ Виж Владиминова, Катя. *Демографско развитие...* С., 2007, с. 307-311, 183, 196, 218, 243-273, 295-297, 339-342.

страната, да се даде нов шанс за модернизация и просперитет – в общото европейско пространство.

Принципно е неправилно възпроизводството на населението да бъде редуцирано до проблематика само в рамките на демографията, нито още по-крайната редукция – до демографска статистика, до усреднените демографски коефициенти за *движение* на населението.

Населението в една държава или в едно конкретно общество, в ракурса на неговото възпроизводство, следва да бъде анализирано:

- като активно и многомерно *действащо* население;
- като *произвеждащо* обществените *блага* население;
- като *произвеждащо* социалните *условия* на собственото си съществуване население;
- като цивилизационно и граждански *интегрирано* население в жизнена макро-общност.

В социологически ракурс населението и неговото възпроизводство (развиващо или деградиращо) са важни като *захранващи* икономиката и обществените институции с работна ръка и специалисти, с добри управленци и отговорни политици.

Важно е дали множеството от семейства са устойчиви и осигуряват добро родителство и градивна микро-среда на новите поколения и бъдещите активни граждани. По-общо, извънредно важно е дали това население опазва и развива своята духовност и народностна култура, дали пази историческото си достойнство и има родово, национално, религиозно, и в края на краищата – гражданско достойнство и самочувствие. Накрая, важно е дали развива своята цивилизация или се разпада и разтваря под напора на други, чужди агресивни цивилизации, страни и народи.

Нужно е да се сложи край на тягостния период „има–няма” демографска криза. Край на периода на илюзията „нашата криза е *като общоевропейската*”. Края на приспиването „нека се стабилизираме *икономически и забогатеем*, после хората сами ще започнат да раждат и ще се *стабилизира и нормализира демографската ситуация*”. Край на космополитния снобизъм „всеки да отива *където му е най-добре*, нация и родна страна вече са *архаизми и сковаващи свободата*”.

Четири са *възловите и стратегически* политически задачи и граждански отговорности:

- (1) Да се *възпре* демографското свиване и деформиране, да се *обезсили инерцията* на демографската криза.

И след това да се произведе *стабилизиране* на демографските процеси и възпроизводството на населението и трудовите ресурси. Да се стимулират и продуцират съответни *оздравяващи, възстановяващи и възраждащи* тенденции. Но не основно чрез химеричния „внос на българи” (звучи цинично; а и като брой това е възможно, но само с минимален практически ефект), а преди всичко чрез *балансирана раждаемост* сред основните социални слоеве, сред образованите и социализираните слоеве, сред средните класи и интелигенцията. Както и чрез *опазване на децата*. Опазване от *ранно увреждане* поради занемаряване, изоставяне, въвличане в девиация, лоши хигиенни и здравни условия. *Опазване от лумпенизация* по време на юношеството – поради ранна и активна употреба на алкохол и наркотици, поради ранна, рискова и аморална сексуален активност. *Опазване от паразитизъм* в мла-

достта – поради сбъркана житейска философия, която отделя младите от труда и реализацията чрез професия, от ученето и натрупването на култура, от производения принцип в живота им;

(2) *Компенсиране на застаряването и остаряването на българското население.*

Сред застаряваща Европа в България всъщност става дума за бързо *остаряване* на населението. Диспропорцията между хората в пенсионна възраст и младите, които демографски ще ги заместват, вече е достатъчно тежка. В перспектива само от още 1-2-3 десетилетия става дума за остаряване, което ще доведе до критични трудови, професионални и граждански диспропорции. Напр. 60% от учителите през следващото десетилетие излизат в пенсия и невъзможност повече да работят.

В тази светлина демографската политика е абсолютен икономически и държавнически приоритет. Последните 6 години бяха пропуснати това да се направи на практика. България има не просто крещяща нужда от ефективна демографска политика, чрез която да се постигне балансирано възпроизводство и раждаемост и да се стимулират и продуцират тенденции, възстановяващи *възрастовия баланс* на българското население и трудовите ресурси в страната. Има нужда и от компенсиране на вече продуцираните деформации и диспропорции.

Докато се изчаква такава политика да даде своя ефект и да започне да променя демографските структури и коефициенти на практика са нужни форми и начини застаряването и остаряването да бъдат компенсирани – чрез гъвкави форми на заетост, чрез по-голяма динамика при професионална кариера, стимулиране на иновации и творчество, чрез по-интензивен труд и обществена производителност на младите, вкл. чрез новите ИКТ, с които младите образовани поколения са просто сраснати – има вече и съответен термин „*digital native generation*”;

(3) *задържане, спиране и оздравяване на деформациите при възпроизводство на населението.*

Преди всичко на трудовите ресурси и професионалната структура, както и на етно-народностната и цивилизационна структура на населението, в България тези две страни са фатално обвързани. Нужно е да се намерят нови и гъвкави формули, така че тенденциите към мултикултуралност да не пораздат остри форми на несъвместимост и да *не се дискредитира ядрото* на българската нация. Разслояването и различията в човешкия капитал да не е повод за изтласкване извън границите на обществената интеграция на значителни по обем компактни общности – пропадащи под съвременните прагове за гражданска нормалност поради своята неграмотност и културна несъвместимост;

(4) *да се задействат гъвкави и новаторски форми за намаляване мащаба на производство на допълнителна бедност, маргиналност и асоциалност чрез висока раждаемост.*

Става дума не само за висока раждаемост (3-5-7 деца) в някои малцинствени и специфични социални общности. Говорим и за ражданията (като правило в такива общности) още в малолетна детска възраст (12-17 години), както и за раждания от момичета, които са лишени от съвременна защита срещу сексуална и битова експлоатация и злоупотреба.

Тук е нужен деликатен за приложение диференциран подход, но без него демографската политика не би била ефективна. Без него ще се продължава сегашната

деформация – вместо да се омекотяват негативните процеси и фактори, на практика да се прави обратното – стимулиране на негативни феномени и фактори, разделяне на обществото в две все по-трудно съвместими граждански и цивилизационни зони, нагряване на напрежението, задръстване на икономиката с непроизводителна работна ръка, изтощаване на обществените фондове за социално подпомагане.

В страданията на една наранена нация се *ражда мъдростта*.

Разбира се, ако преди нея се събуди инстинктът за самосъхранение и набере нова сила чувството за самоуважение, достойнство и воля за добро общо бъдеще.

Преходът от един вид към друг вид общество, който бе реализиран през последните две десетилетия в България, за мнозина се оказва наистина страдание. Поне за 70% от населението, които обедняха практически до 2-3 пъти.

Голяма част от тях се декласираха, изпуснаха своето лично и гражданско самочувствие. Оказаха се безпомощни да дадат на децата и внуците си желаната стартова позиция и ги изоставиха сами да се борят в агресивната среда на новото общество – някои близо до тях, пред очите им, други – поели някъде далеч в чужбина.

Страдание поне за 40% от хората, които не успяват да се адаптират към новата обърната ценностна система, поддават се на натрупващия се стрес, висока депресивност и емоционално-психична лабилност.

Поне за 30% от младите поколения, които не намират позитивни образци за подражание и изграждат жизнения си път чрез девиация и аморалност, чрез бруталност и криминалност, чрез фетишизиране на парите и консумативността, което води до духовно примитивизиране и празнота.

През тези преломни две десетилетия ние, българите, българската нация, като че ли изпуснахме именно своята *народна мъдрост*. Сега за пореден път изтече едно преходно време за трупане на мъдрост чрез хаотични опити и грешки, чрез проверка на практика на новите идеологеми, илюзии и цивилизационни митове.

20 години преход стигат. Дойде време отново да помъдреем като народ и нация. За да можем сами да се спрем по пътя на саморазпадането и самообезличаването. Трябва да намерим сили в самите себе си, за да го направим. Да открием своя си начин да го сторим – при съвременните геополитически и икономически реалности.

Безспорно включването в ЕС носи много нови позитивни възможности, но същевременно носи и рискове за България и българската нация.

Възможностите са преди всичко по линия на: (1) по-свободен достъп до технологии и научни постижения; (2) по-широко пространство за интелектуален контакт и обмен в експертни и професионални мрежи; (3) принуда да бъдат усвоени модерни закони, административни, организационни норми на публичен живот и политика, комуникация и общуване, на съместен бизнес и дейности; (4) облекчаване на пътуванията, избора и промяната на месторабота и местоживеене; (5) чувство за пълноценно гражданство в голямото европейско цивилизационно пространство.

В каква степен се чувствате “европеец/ка”?

Ретроспективна самооценка за:	2005/6 г.	Декември 2007	Декември 2008
в ГОЛЯМА степен	18	28	22
в МАЛКА степен	37	39	45
НЕ се чувствам “Европеец/ка”	38	33	32
Неотговорили	7	0,2	1,6

Изт.: НПИ за възраст 18-60 години, АССА-М, Декември 2007, Декември 2008.

Но наред с възможностите вървят и рисковете: (1) България да бъде обезличена като национална и суверенна държава, да бъде маргинализирана като значима държава не само в ЕС като цяло, но и сред Балканите; (2) българската нация да бъде разтворена и също обезличена, да се стопи количествено наполовина, фатално да застарее и залийне; (3) държавната територия да бъде смъкната в ранг до икономическа периферия с масова относителна бедност, която травмира голяма част от населението; (4) държавните и националните ни елити да изгубят способност за суверенност и да действат само като субелити на западни елитарни групи или на глобално-корпоративни структури.

Новите възможности идват по линия на общите демократични стандарти, прилагания паритетен принцип, стимулите за индивидуална инициатива и пробивност, по линия на наддържавните форми за гарантиране на права и получаване на защита и сигурност. Проблемът тук е, че правата и възможностите не се ползват автоматично, а само ако отговаряш на изисквания и цензове, само ако ти е изрядна бюрокрацията и документацията, само когато си спазил сроковете, само ако си влязъл в стандарти и доминираща парадигма, в края на краищата – само когато си конкурентен, по-добър, когато си изпреварил и си по-убедителен. Това е особено валидно за така нар. „нови страни” в ЕС, които са очевидно по-малко равни сред равните, които реално са частично дискриминирани.²

Вие и семейството Ви през 2008 –
имахте ПОЛЗА или ВРЕДА
от членството на България в ЕС?

	Декември 2007	Декември 2008
Имахме ПОЛЗА	27	16
Имахме и полза, и вреда	8	10
Нито полза, нито вреда	23	29
Имахме ВРЕДА	21	23
Неотговорили	21	22

Изт.: НПИ за възраст 18-60 години, АССА-М, Декември 2007, Декември 2008.

Последното е особено валидно за България, която стана негативно изключение като обект на засилен мониторинг и тежки финансови санкции, на преднамерен негативизъм (други страни, не по-малко заслужили санкции, са били и продължават да са пощадени). Периодично срещу нея се разпалват стигматизиращи медийни и политически кампании (като във Великобритания, Германия, Франция, Италия). Много от европолитиците вече усвоиха спрямо нея назидателно-наказателен маниер при говорене и съветване – упражняват се в публична строгост и показна принципност.

По принцип при демокрацията правата ги имат всички, но ги ползват само някои – онези, които могат да се преборят за тях или имат конкретен ценз. Такава е практиката. Европейската демокрация не прави изключение. Ние, българите, ще можем фактически да се възползваме от новите възможности, само ако влагаме два пъти повече конкретни усилия, ако в конкуренцията сме по-добри, ако проявяваме повече активност и последователност. А всичко това не става без човешки капитал, без под-

² Сега в ЕС не рядко се оказва, че се прилага двоен стандарт – малките са ощетени. Точно това два пъти бе „препъни камък” за приемане на Европейската конституция, през 2004 и особено отчетливо през 2007 г. Реалната линия на неравенство между *старите* и *новите* страни в ЕС, между *големите* и *малките* членки, съответно между централизирания свръхбюрократизиран макродържавен вариант и връщането към общностната идея за „Европа – съюз на нациите”, очевидно се задълбочава и ражда все по-видими конфликти, често и скандали с трудни решения.

Всъщност ЕС е изправен пред дилема. България също ще бъде принудена да се самоопредели за кой вариант на съюза ще лобира, ще се бори, ще търси съратници.

готвени и мотивирани хора, без личностен заряд и упоритост – на отделните хора и семейства, на специфични групи и общности, на конкурентни професии и съсловия, на народа и държавата като цяло. Не става и без патриотизъм при всяко общуване и работа с европейски институции, политици и експерти, администратори и бюрократи.

В това проблемно и аналитично поле, за съжаление, сега има ясно очертани три практически дилеми:

- дали участваме в ЕС като ефективна, социално ангажирана и *модерна икономика*, която е материална и финансова база за прогресираща държава и *устойчиво общество*

или

като *отделящи се един от друг* граждански слоеве, народностни общности и професионални съсловия, както и обществено вредно работещи корпоративни структури.

Иначе казано: тази дилема е дали ще съумеем да намерим съвременен модус на *принципа на солидарността* или всеки ще бъде тласнат да търси своята добра реализация самá по себе си – извън и дори за сметка на устойчивостта на държавата, подкопавайки системата на обществото като цяло, negliжирайки и отчуждавайки се от своята си нация;

- дали се интегрираме в ЕС като *значима европейска нация* с културна приемственост и добра перспектива, със сплотеност и достойнство, с разгръщаш се потенциал

или

като население, което *изпуска своето национално сцепление* – загубвайки усещането си за историческа традиция, за ценностно и морално родство в една достойна народностна макро-общност. За разлика от нациите в Европа (и големите, и малките), които успяват да съхранят своята идентичност, въпреки обединяването и космополитното вплитане на нации и народности, култури и традиции.

Иначе казано: това е дилемата дали ще се съберем, за да се възродим отново като народ и нация, или ще се саморазпаднем като ронещ се пясък;

- дали ще участваме като *адаптивна система*, която умее да съхранява своята цялостност и жизнена обособеност в общата макро-система на ЕС, при новото интензивно геополитическо структуриране, в условията на сегашната финансова и икономическа, идеологическа и обществена криза

или

разкъсваме целостта на социологическата система на българското общество и държава, като по същество се разтваряме и размиваме в голямото „мултикултурално“ общество на Европа – като безгласно се подчиняваме на външни властови органи и институции, дори когато те очевидно и грубо ощетяват българските интереси, като безволево отстъпваме пред натрапвани ни „цивилизационни“ императиви, дори когато те вече са проблематизирани и измествани в другия свят.

Иначе казано: това е дилемата дали в България ще остане органично и енергично общество с жизнена национална идентичност или само територия и администрация на някаква обезличена европейска периферия с отдалечен и недосегаем център на власт и култура.

Тези три дилеми на обществената трансформация по същество са три *фундаментални риска* пред бъдещето на българската държавност и съответното бъдеще на българската нация и народност. За този съдбоносен исторически кръстопът вече стана дума в шеста глава.

В икономически и социален, в демографски и цивилизационен план това са три фундаментални риска относно реалното ниво, на което България и българите ще бъдат включени и ще успеят да се интегрират в общоевропейската икономика:

- дали като *национална държава* или като *територия и периферна европейска администрация*;
- дали като *нация* или като *население*, което е удобна и евтина *работна сила*, както и жизнен демографски и генен донор;
- дали като стопански и капиталово мощни и *респектиращи субекти* или само като подизпълнители и *периферни филиали*.

Това са и три основни ракурса, в които следва да се осъществява *мониторинг на реалните процеси* в системата на обществото в България. Човешките ресурси и капитал са *методологическо ядро* на такъв, социологически по същество, мониторинг. Социалните инвестиции са *обществен инструмент* за изграждане на нужния модерен човешки капитал на населението в България и на българската нация.

От едната страна на дилемата, на съответните цели и ресурси, стои *високо качество* на човешкия капитал: (1) висока обща образованост и културност на населението, голям дял на високо и модерно образовани специалисти, с висока квалификация и мотивация, с творчески заряд и способност, с богато обезпечаване на труда, контактите и реализацията; (2) добре действаща система за фундаментална наука, широки и ефективни мрежи за приложна наука и внедряване, за рационализации и патентоване; (3) здрави хора със здрав дух, в среда с поносим стрес и достатъчно ниво на сигурност и стабилност; (4) обществено уважение, престиж и авторитет за знаещите и можещите, за производителните и обществено-плодотворните хора, ръководители, специалисти, учени, творци; (5) университети, които освен добър занаят дават и развита мисловност и творческа амбиция, освен прагматични знания и умения дават и фундаментална научна подготовка и творческа способност; (6) институции и корпорации, които надскочат своя тесен бюрократичен и бизнес интерес и влагат социални инвестиции за общественото здраве, за науката и изкуството, за спорта и природата, за хуманната среда на живеене; (7) семейства и институции, училище и университети, обществена среда, която наред с прагматизма в ежедневието удържа и високите ценности на народностната традиция, на историческото достойнство, на автентичната българска култура и националните конкурентни предимства.

От обратната страна на дилемата стои *ниско и изоставащо качество* на човешкия капитал (*lack of social capital*): (1) голяма маса малограмотност и социално изключване, наред с износ на интелектуален човешки ресурс и капитал; (2) отказ на държавата от развиване на фундаментална наука, оставането ѝ тя да си отмре по инерция или просто бива закрыта, критично свиване на научната и изобретателската интелигенция, съзнателно маргинализиране и обругаване на учените и интелектуалците като обществени авторитети; (3) травмиране на масовата психика с прекомерен стрес, несигурност и страхове, обърканост и негативизъм, с епидемиологично разпространение на всякакви болести и деформации – не само на тялото, но и на емоциите и духа; не само на психиката, но и на ценностите и социалните рефлексии; не

само на човека, но и на общността му среда; (4) преместване на ценностите към изкуствените потребности, към самоцелното потребление и хедонизма, към бруталността и силата, към цинизма и вулгарността, към модите на алтернативните малцинства, към снобизма и парвенющината; (5) деинтелектуализация на обществения живот, на властта и елитите, вкл. на училището и университетите, маргинализиране на интелигенцията; (6) разпадане на националното чувство, на уважението към българската история, към достойнството на държавата, към културната автентичност.

За да има работеща демографска и възпроизводствена стратегия е нужно ясно, актуално и перспективно *формулиране на целите*:

Това е особено важно да бъде направено в три основни документа:

- (1) *Национална доктрина*;
- (2) *Стратегия за национална сигурност*;
- (3) *Стратегия за демографско развитие и възпроизводство* на населението, трудовите ресурси и нацията.

Целите следва да са ясни, иначе не е възможна работеща стратегия на държавата. Въз основа на реалистична, многостранна и същностно задълбочена преценка на реалното обществено състояние, на фактическите демографски и социални инерции, на комплекса от обективни и субективни, на външни и вътрешни фактори.

Целите следва да са и с ясно *артикулирана мисия*, за да бъде експлицирана конкретната полза за съвкупния интерес на народа, българската нация, за историческата приемственост в българското общество и държава. Следва еднозначно да се каже, че стратегия, която не се базира на високи ценности и не формулира своята мисия, се самообрича на частичен ефект или просто на неуспех, на технократизъм и отместване към финансови и материални палиативи.

Тук фундаменталните въпроси са два:

Колко население на и в България?

9-10 млн., за да има равновесие между България и съседните страни. За да има равновесие между населението и мащаба на територията, с природните и климатични й ресурси, с ресурсите й за земеделие, туризъм и общо за една съвременна европейска икономика.

Или някакво остатъчно население от 5-6 млн., за да оцелеем като нация и държава, макар и трайно маргинализирани и с понижена значимост?

Какво население?

Като етно-народностна и национална структура? Като образователно-културна и цивилизационна структура? Като професионално-трудова и производителна структура? Като жизнено и активно, вкл. за съхраняване на своята идентичност и историческа традиция и достойнство – население, което умее да се преборва за своите права и исконни интереси? Или като апатично и безидейно, депресирано и самостигматизиращо се население, което предпочита да хленчи пред някой „голям брат” и да се самобичува?

В отговора по тези въпроси или при тяхното заобикаляне има ясна идеологическа, политическа и практическа дилема. Моето гражданско пристрастие е към формулата:

- не някакво *население*, а *нация* с жизнено и престижно народностно ядро, с ясна историческа, културна и цивилизационна идентичност;

- не работна сила, а *гражданска общност* със социално сцепление;
- не територия, а *национална държава*.
- не свободна икономическа зона, а *национална икономика*.

Мисията на демографската и възпроизводствената стратегия има една основна предварителна задача, за да се разчита после на успех. Тя следва да събуди и мобилизира *инстинкта за самосъхранение* на българите – като народност и като нация. Това е фундаментална предпоставка.

Още, да се *върне самоуважението* на българите – за да се позитивира общностната принадлежност. От народностното и национално самоуважение естествено би се раждала лична мотивация за деца, повече деца, за семейство и брак, устойчиви семейство и брак, за родово и народностно възпроизводство. Това би било генератор на нужната демографска и народностна активност и причастност. Инстинкт за самосъхранение, възвърнато самоуважение и национално достойнство – това всъщност е мотивационният извор, гражданският ресурс за *ново възраждане* на българската народност и нация, на българската държавност.

В условията на сегашната световна криза изненадващо се заговори за „*икономически патриотизъм*” (февруари 2009). По аналогия можем да заговорим и за *демографски патриотизъм*, дори за *демографски национализъм*.

Европа като цивилизационна зона има крещяща нужда от това, България – още повече. Съседните народи дават ясни примери за такъв демографски патриотизъм.

* * *

Много от тенденциите, показани и анализирани в тази книга са отчайващи. В същото време обществото, обществото на българите, е заредено с *огромна вътрешна енергия*, която в драматични исторически преходи често се е проявявала и проявява по неочакван начин.

Възможно е и сега да се случи „*повратна точка*” в живота на българите и българската нация, в работата на българската държава и икономика – за да се оттласнем от дъното, за да излезем от позорния край на всякакви рейтинги и класации, за да се отдалечим от ръба на културното ни обезличаване, политическото ни обезсилване, икономическата безпомощност, държавното си предаване.³

Първото условие е „*заразително поведение*” – от страна на социални и обществени *лидери*, от страна на *интелигенцията*, от страна на „*знаещите-свързващите-продаващите*”. Без това всеки народ се разпада на малки групи и множество малцинства. Без това гражданите биват лишени от спояващи ги морални и ценностни образци. Без това се разпада културната и обществената приемственост между поколенията. Без това обществото самò потъва в аномия и ентропия.

Понякога малките камъчета преобръщат колата. Но това сега не е случаят в България. Обратно, за две десетилетия колата бе преобръзната под напора на огромно свлачище от камънак и тиня, багажът разпилян, България бе разделяна в противоречиви посоки от различни впрягове. Сега предстои да видим количествени и качествените натрупвания на промяната в отделните сфери на обществото как

---

³ Използвам термина и идеята от: Гладуел, Малкълм. *Повратна точка...* Пловдив, 2008.

ще резултат в едно общосистемно качествено изменение на България и българската нация.

И дали няма точно сега, когато за мнозина много неща изглеждат безнадеждни, да бъде осъществена нужната „малка промяна“, която да предизвика верижна реакция към „огромен ефект“ – бързи оздравяващи процеси в икономиката и обществото като цяло, при възпроизводството на населението и трудовите ресурси, при изправянето на българската нация и възраждането ѝ за достоен живот през XXI век. Тук не говоря за нечие субективно желание или нежелание, оптимизъм или песимизъм. Говоря за практически обективен ефект от системна динамика на българското общество.

Лично аз се надявам да преживеем българската повратна точка към оздравяване и ново свое възраждане. А като социолог съм в очакване на бъдещето – живият организъм на обществото дали ще се свие към самозадушаване и загиване, или ще осъществи отново чудото на сътворението и разгръщането на удивителна виталност.